

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-cı (iyun 2010),
287-ci (iyul 2010) və 288 - ci (sentyabr 2010) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarix elmdir, yoxsa sənət?

Yeni və etibarlı biliklərin əldə edilməsi - hər fərdin, hər insanın ayrı-ayrılıqda, bəşəriyyətin isə bütövlükdə üzərində çalışdığı ən əsas məsələlərdən biridir. Bu bilik gündəlik işləri görməyə və sabahı planlamağa kömək edir, yəni həyatın əsasında dayanır. Etibarlı bilik əldə etmək üçün elmi yanaşma üsulu tətbiq edilir; nəticədə, fərdin və cəmiyyətin qabiliyyəti və məşğələsindən asılı olaraq müxtəlif səviyyədə elmi biliklər küllisi əldə edilir. Elm dinamikdir, daim dəyişmədədir. Elmdə, xüsusilə təbiət elmlərində irəliləyiş var, elm inkişaf edir, daim yeni, daha güclü, daha ümumi nəticələr əldə edilir. Elm kumulyativliyə (yığıcılığa) malikdir, yəni biliklər üst-üstə gəlir, sonrakı nəticələr əvvəlkiyə öz içində saxlayır, daha ümumi olur. Elmi biliklər bir-biri ilə bağlı bir şəbəkə, bir sistem əmələ gətirir. Hər hansı elmi nəticə bilik zəncirində bir halqa olaraq özündən əvvəlki və özündən sonrakı halqaları birləşdirir. Təbiətşünas alim təbiəti və kainatı müşahidə edir, fərziyyələr ortaya atır, mümkün olduqca təcrübələr qurur, analiz və sintez edir, fərziyyələri sınaqdan keçirir və onları bu yolla, əksər hallarda kəmiyyət analizi apararaq

riyazi yolla sübuta yetirməyə çalışır. Elmi bilik obyektivdir, əsaslandırılmış fərziyyələr həmin elmin qanunlarına çevrilir və elmin inkişafı bu qanunlar üzərində qurulur (çox zaman riyazi ifadəyə malik qanunlar şəklində). Təbiətşünaslıqda elmi biliklər vasitəsilə proqnoz etmək, proseslərin əvvəli və gedişini təhlil etməklə sonrasını öncədən görmək mümkündür.

Bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Elm” kəlməsi və ya termini dilin içində kontekstdən asılı olaraq fərqli mənalar kəsb edir; həmçinin, “elm” sözü müxtəlif dillərdə bir-birindən fərqli mənada daşıya bilər. İngiliscə “Science” sözü Azərbaycan türkcəsinə “elm” kimi tərcümə edilir. “science” latınca “scientia” sözündən törəyib, “bilik” mənasını verir, “elm” sözünün də ərəbcə əsas mənası (“ilm) “bilik” deməkdir. Əslində isə, ingiliscədə “science” dedikdə birinci növbədə təbiət elmləri və ya təməl (fundamental) elmlər (fizika, kimya, biologiya, geologiya, riyaziyyat,...) başa düşülür. Bu elmlər ciddi məntiq, kəmiyyət analizi və riyazi düşüncə və modellər üzərində qurulur. (*Burada, elmlərin növləri məsələsində -dəqiq, təməl, təcrübi, tətbiqi və s. - incəliklərə varmaq fikrimiz yoxdur*). Bu elmlərdə biliklər sürətlə köhnəlir və durmadan yeni

biliklər meydana çıxır. Əvvəlkilər yeni çıxanların içində qalır, köhnələr yenilərin xüsusi hallarına çevrilir. Biliklərin üst-üstə gəlməsi ilə yeni mərhələyə, daha yüksək səviyyəyə keçilir; bu, tərəqqi deməkdir.

Ptolomey

* * *

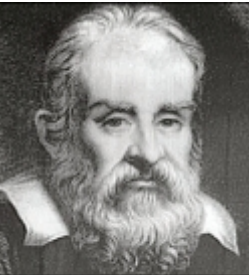
Konkretlik üçün astronomiyaya müraciət edək. Qədim Yunanıstanda yaranmış Günəş sisteminin (astronomiyanın) **Ptolomey** (yunanca: Claudius Ptolemaeus; ?90-?170-ci illər) modeli planetlərin və bəzi digər səma cisimlərinin hərəkətlərini, maraqlı doğuran hadisələri (Günəşin və Ayın tutulması,...) müəyyən dərəcədə izah etməyi bacaran riyazi nəzəriyyə idi. Orta əsrlər İslam dünyasında Ptolomeyin modelini dəqiqləşdirən, yeniləşdirən, hətta onu ciddi surətdə dəyişdirən **Nəsirəddin Tusi**, **Qütbəddin Şirazi** və **İbn Şatir** modelləri meydana çıxdı. Bu və əlaqədar kəşflər elm tarixinə Marağa məktəbi adı ilə daxil olub. Avropada **Copernicus** (Kopernik), **Kepler**, **Galileo** (Qaliley) və **Newton**'un (Nyuton'un) yaratdıqları fiziki-astronomik nəzəriyyələr dünyanın keyfiyyətcə ye-

Nəsirəddin Tusi

Copernicus

Galileo

Kepler

Newton

ni, dəqiq mənzərəsini verməyə müvəffəq oldu; üstəlik, baş verən hadisələrin mexanizmi, bu hadisə və hərəkətlərin baş vermə səbəbləri tapıldı. Bu kəşflər nəticəsində yeni, hələ kəşf olunmamış planetlərin, səma cisimlərinin mövcudlu-

ğu və onları harada axtarmaq barədə proqnozlar da verildi. Bu öngörmələr özünü doğrultdu, deyilən cisimlər tapıldı və onların hərəkət trayektoriyaları nəzəriyyənin dediyi şəkildə təsdiq olundu (Qaliley kometi, Uran və Neptun planetləri). Mütəxəssislər bundan sonra artıq nə Ptolomeyin, nə də Marağa məktəbinin əldə etdiyi nəticələri öyrənməyə çalışmadılar (elm tarixi ilə məşğul olanlar istisna olunmaqla). Digər tərəfdən, 17-ci əsr dahilərinin (Galileo, Kepler, Newton və s.) kəşf etdikləri və onların öz müasirlərinin çox çətinliklə anladıqları nəzəriyyələri hal-hazırda orta məktəblərdə öyrənirlər. Çünki elm çox qabağa getdi, yeni və məsələlərin mahiyyətini açan daha sadə, daha parlaq üsullar kəşf olundu. İndi, elm tarixi ilə məşğul olanları çıxarmaqla, demək olar ki, heç kəs mexanika, astronomiya və ya optikanın əsaslarını öyrənmək üçün 17-ci əsrdə görülmüş məşhur elmi işlərə, kitablara müraciət etmir. Bu silsiləni günümüzə qədər davam etdirmək olardı, nəticə isə birdir: hər yeni dövrdə baş tutan elmi kəşflər daha geniş əhatə dairəsinə malik olur, köhnə kəşfləri ümumiləşdirir, onları daha aydın edir, daha yeni yollar açır. İndi təbiət elmləri üzrə elmi tədqiqat yolu seçənlər bəşəriyyətin mövcud olduğu bütün dövrlərin riyaziyyatı, astronomiyası, fizikası, kimya və biologiyasını deyil, yaxın zamanların dərslük, monoqrafiya və məqalələrini oxuyurlar.

Təbiət elmlərinin ən mühüm cəhəti və əsas nəticəsi obyektiv gerçəkliyin əks etdirilməsidir. Dəqiq və təməl elmlər tədqiqatçıların şəxsiyyətindən, hissələrindən, sevgi və ya nifrətindən asılı olmadan, yəni insanların iradəsindən asılı olmadan mövcud olan həqiqətin üzə çıxarılması ilə məşğul olur. Bizsiz də Günəş, Ay, Yer, planet və ulduzlar vardı, onlar bizimlə məsləhətləşmədən öz hərəkətində idilər. Elmin vəzifəsi bu obyektiv gerçəkliyi meydana çıxarmaq və izah etmək, hətta mümkünsə, həyatımızı daha gözəl etmək üçün bu gerçəklikdən istifadə yollarını müəyyən etməkdir. Bu yolda mühəndislik və tibb kimi tətbiqi elmlər mühüm rol oynayır.

* * *

Bəs “qeyri-dəqiq”, “fundamental olmayan” bilik sahələrində, **sənət** növlərində vəziyyət necədir, onların gerçəkliyə münasibəti, zaman boyunca dəyişməsi necədir? Sənət dar mənada bacarıq, vərdiş tələb edən insan fəaliyyətidir. Daha geniş mənada isə sənət duyğulara qanad verən, xüsusi ritm və ahəngə malik əsərlərin yaradılmasıdır, hiss, duyğu və zəkanın birgə söyləri ilə aşkar edilən gözəlliyin tərənnümüdür, duyğu və düşüncələrin bədii-estetik ifadəsidir. Musiqi, ədəbiyyat, rəsm, heykəltaraşlıq, teatr, kino bu qəbildən sənət/incəsənət növləridir. Bəzən “sənətlər” (ingiliscə: arts) və “incə (gözəl)

sənətlər” (fine arts) eyni mənada işlənir; digər tərəfdən, “tətbiqi sənət” kimi ifadələrlə xüsusi sənət növləri digərlərindən fərqləndirilir. Məsələn, “sənətkar” sözü həm ümumi (“adi”) sənətlə məşğul olanlara, həm də musiqi, ədəbiyyat və digər sahələrdə xüsusi hünər göstərmiş şəxslərə aid edilir. Sonrakı mülahizələrə konkretlik və aydınlıq gətirmək üçün ədəbiyyata müraciət edək. Homer’in “İliada” və “Odiseya” əsərlərindən sonra nə qədər kitablar yazılsa da, onlar “İliada” və “Odiseya”-ni oxumağı heç cür əvəz edə bilmir. Homer, Nizami, Shakespeare, V. Hugo, Balzac, L.Tolstoy, Dostoyevskiy, M.F. Axundov və R. Taqore’un əsərləri bu gün də oxunur, onları ümumiləşdirən, öz içinə alan əsərlər yoxdur, daha doğrusu, belə əsərlərin yazılması mümkün deyil. Hər sənət əsəri təklikdə, öz-özlüyündə mövcuddur, bitmişdir. Burada təbiət elmlərinə xas olan biliklərin üst-üstə gəlməsi, ümumiləşdirilməsi, bir-birinin içinə girməsi baş vermir. Əsas səbəb bədii ədəbiyyatın məntiqlə, kəmiyyət analizi ilə əldə olunan biliklərdən deyil, hissələrin ifadəsindən ibarət olmasıdır. Hisslər isə çox fərddir, onu Homer bir cür, M.F. Axundov başqa cür ifadə edir. Beləliklə, izah etdiyimiz mənada, ədəbiyyatda tərəqqi, yəni üst-üstə gəlmə yoxdur. Hər dövrün, hər yazıçının öz təkrarsız məhsulu var. Ədəbiyyatda müəyyən inkişaf olsa da (məsələn, yeni janrların meydana çıxması kimi), bu, dəqiq elmlərdəki tərəqqi ilə, yəni üst-üstə yığılmaqla əvvəlkinə öz içinə alan yeninin meydana çıxması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən, ədəbiyyat obyektiv olan bir gerçəkliyin kəşfi ilə məşğul olmur. Hər yazıçının öz təxəyyülü, öz subyektiv gerçəkliyi var. Bu yerdə “ədəbiyyat elm deyil, ədəbiyyat sənətdir” fikri aydın olur. Beləliklə, ədəbiyyatda və incəsənətdə dəyişmə var, inkişaf var, amma tərəqqi yoxdur. Sonra gələn sənət adamları əvvəlkiləri, onların texnikasını öyrənirlər. Lakin əvvəlkiyə sonra gələnlərin yazıları ilə əhatə olunmur, hər dövrdə yazılanlar, yaradılanlar orijinal əsərlər kimi öz-özlüyündə yaşayırlar.

Sənət aləminə, xüsusilə ədəbiyyat və tarixə dərinə nüfuz etməsi ilə seçilən A. Puşkinin parlaq və həssas fikir və müşahidələri maraqlıdır. O, elm və sənətin fərqi çox aydın izah edir: “Qədim astronomiyanın, fizikanın, tibbin və fəlsəfənin böyük nümayəndələrinə məxsus anlayış, əsər və kəşflər köhnəlir və hər gün yeniləri ilə əvəz olunur, əsl şairlərin əsərləri isə təzə-təzə və daim gənc qalır”¹

* * *

Bəs təbiət elmlərindən, dəqiq və ya

fundamental adlanan elmlərdən başqa elm yoxdurmu? Ümumiyyətlə, elm nədir?

Elm mütəşəkkil və əsaslandırılmış biliklər sistemidir. Bu, **geniş mənada elm** anlayışıdır və bu mənada humanitar və sosial elmlər adı ilə tanınan biliklər sistemi mövcuddur. Bunların bir qismi dəqiq elmlərin metodlarından qismən, bu və ya başqa dərəcədə istifadə edir. Digərləri əsasən təsviri-hissi metodlar vasitəsilə bilik sistemi qurmağa çalışırlar. İqtisadiyyat və maliyyə sahələri çoxdan humanitar meydanı tərk etmiş, riyazi metodlarla silahlanmış və tədqiqat üsullarına görə təbiət elmlərinə çox yaxın olmuşlar. “İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı almaq ümidi yalnız riyazi model qurmaqla yeni istisadi qanunauyğunluq tapanlarda ola bilər” fikri böyük etiraz doğurmalıdır. Antropologiya, psixologiya, dilçilik elmlərinin mühüm sahələri də dəqiq və ya təcrübi elm statusu qazanıblar. “Dəqiq” elmlərlə “qeyri-dəqiq” elmlərin bir-birindən köklü fərqlərini əsas çıxış nöqtəsi kimi götürən “iki fərqli mədəniyyət” fikri tez-tez yada salınır, arasıra qızgın müzakirə mövzusunə çevrilir (məsələn, **C.P. Snow**, “The Two Cultures”, 1959).

C.P. Snow

Təbiət elmlərinə aid olmayan nizamlı bilik sistemləri öz ifadə vasitələrinə, tədqiqat üsullarına, gəldikləri nəticələrə və onların tətbiqinə görə təbiət elmlərindən (“science”-dan) çox fərqlənirlər, bu mənada onlar “elm” deyil. Məhz təbiət elmləri ilə müqayisədə “fəlsəfə elm deyil”, “tarix elm deyil” kimi fikirlər səslənir. “Fəlsəfə və tarix doğrudan da sistemli biliklərdən ibarət və öz qanunlarına malik elmlər olsalar, onda, təbiət elmlərində olduğu kimi, onların öncədən gələcəyi görmək, proqnoz etmək gücü olmalıdır” fikri təbii olaraq ortaya çıxır. Lakin “geniş mənada elm”dən söhbət açsaq, humanitar və xüsusən də sosial yönlü sistemli biliklərə də elm demək mümkündür. Sosial elmlər əsasən müşahidələr əsasında insan davranışını və cəmiyyətləri öyrənir. Tarixçilərin təbiətşünaslardan və əksər sosial elm nümayəndələrindən fərqli olaraq müşahidə etmək imkanına malik olmadıqları və bu mənada da tarixin tək təbiət elmlərindən deyil, ümumiyyətlə təcrübi elmlərdən (yəni müşahidəyə əsaslanan elmlərdən) ciddi surətdə fərqləndiyi göz qabağındadır. Lakin, riyaziy-

¹ А.С.Пушкин. Собрание сочинений в десяти томах. «Художественная литература», Москва, 1974-1977; т. 6, стр. 315

yatçılar da belədir, onlar tədqiqat obyektlərini, həll etmək istədikləri problemləri gözləri ilə görmür, onları bürüyən sirlər pərdəsini açmaq üçün onları beynlərində, xəyallarında, şairanə dillə desək, ürəklərində gəzdirirlər. Hərçənd ki, riyaziyyatçılar müəyyən aksiomlar, postulatlar (davranış, hərəkət qaydaları) qəbul etdikdən sonra o təməlin (aksiom-postulat sisteminin) üzərində məntiqi yolla nəzəriyyələr qurur və bununla dəqiq, obyektiv bilik əldə etdiklərini söyləyirlər. Bu mənada riyaziyyat və onun yaxın ətrafında olan məntiq elmini “formal elmlər” sırasına daxil edirlər. Fizikanın bəzi sahələrində də tədqiq edilən obyektləri birbaşa müşahidə etmək mümkün olmur!

* * *

Bəzi insani dəyərlər də elmin (geniş mənada elmin) mövzusunda çevrilə bilər. Bütövlükdə insan və cəmiyyət dəyərləri ilə təbiət elmləri deyil, fəlsəfə və din, ümumiyyətlə isə humanitar və bir sıra sosial elmlər məşğul olur. Faktların seçimi və onların dəyərlər əsasında şərhli humanitar elmlərin ana xəttini təşkil edir. Humanitar elmlər və xüsusi halda tarix gerçəklik haqqında ancaq qismən məlumat verə bilər. Onlar gələcəkdən xəbər vermək iqtidarında deyillər. Əlbəttə ki, burada fikirlərin haçalaşdığını qeyd etmək zəruridir. Kant, Hegel, Marks, O. Spengler və bəzi digər filosoflar və tarix nəzəriyyəsi yaradanlar tarixi qanunların və tarixi tərəqqinin mövcudluğunu və gələcəyi öncədən görməyin mümkünlüyünü bu və ya başqa dərəcədə qəbul etmiş, hətta sübut etdiklərini sanmışlar. Qanunlar varsa, gələcəyi əvvəlcədən görmək də, son məqsəd də var; bu, tarixi determinizmdir. Çağdaş zamana doğru irəlilədikcə onların opponentləri artmış, tərəfdarları azalmışdır. Karl Popper (1902-1994) “tarixi prosesdə obyektiv qanunlar yoxdur, sosial proqnozlaşdırma mümkün deyil” fikrini əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, insan qarşısına məqsəd qoyur və ona doğru can atır və bu mənada insan tərəqqi edə bilər, cəmiyyət və tarix isə belə deyil, onların məqsədi yoxdur, deməli onlarda tərəqqi də yoxdur. *(Bu, məsələlərin daha geniş təhlilinə sonralar qayıdacağıq).*

Əslində, sağlam düşüncə və tarixi təcrübə (bu elm olmasa da) “ən yaxın gələcəyi belə öncədən görmək olmur” deyir. Digər tərəfdən isə, tarix gələcəyi proqnozlaşdırma bilmirsə, yəni taleyimiz əvvəlcədən məlum deyilsə, onda tarixin “şəxsiyyətlər və təsadüflər tarixdə böyük rol oynayır”- kimi daha bir qarışıq və mürəkkəb

məsələsi ortaya çıxır.

Tarixi ölümlər haqqında elm və bu baxımdan “ölü elm” hesab edənlər var; tarix keçmişin məhsuludur, keçmişin inikasıdır, olub-keçənlər daha heç vaxt dəyişməyəcək. Və tarix elmi olub keçənlərə yeni heç nə əlavə etmir, sadəcə, bu dəyişməz olanın, olub-keçənin bir qismini anlamağa çalışır. Əlbəttə ki, bu arqumentlər tarixin elm olmamasını sübuta yetirmək üçün kifayət etmir. Əslində, təbiət elmlərində də bənzər işlər görülür. Təbii və fiziki hadisələr bizdən asılı olmadan baş verib və baş verməkdə davam edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, Yer və gözümüzə görə bildiyimiz digər planetlər Günəşin, Ay isə Yer ətrafında dolanırdı və indi də dolanmaqda davam edirlər. Bu dolanma milyard illərdi vardı, lakin onun belə olduğunu, dəqiq trayektoriyaları, səbəbləri və mexanizmi qəti olaraq Copernicus, Kepler, Galileo və Newton müəyyən etdilər.

Hətta riyazi qanunların da insan iradəsindən asılı olmadığını iddia edənlər olub və var. Böyük fransız riyaziyyatçısı Charles Hermite (1822-1901) bu barədə yazmışdı: “Mən inanıram ki, analizin ədəd və funksiyaları aqlımızın ixtiyari surətdə törətdiyi yaradılışlar deyil; mən düşünürəm ki, onlar obyektiv gerçəkliyin təzahürlərində, əşyalarında olduğu kimi, həmin zəruriyyətlə bizdən kənarında mövcuddurlar. Biz onlara rast gəlirik, onları üzə çıxarıyıq və onları öyrənirik – fizik, kimyaçı və zooloqlar öyrənən kimi”². Bu, əslində Pifaqor (latınca: Pythagoras) və Platon`dan üzü bəri gələn riyaziyyatın universallığı, “təbiət, kainat, hər şey riyaziyyatdır” cərəyanının tezislərindən biri kimi qəbul edilə bilər.

Tarix, fəlsəfə və ya digər humanitar bilik sahələri haqqında “elmdir, yoxsa sənət?” sualı məntiqi üsullar və obyektiv gerçəkliyə yanaşma baxımından təbiət elmləri (“science”) ilə müəyyən oxşarlığın olub-olmaması ilə bağlıdır. Hegel fəlsəfə və elm qarşılıqlımasını yaxşı anlayır və fəlsəfəni elmi şəkllə salmağı özünə vəzifə sayırdı: “Mənim məqsədim fəlsəfəni elm formasına yaxınlaşdırmaq olub, bu məqsədə çatsa fəlsəfə öz müdrikliyə (bilivə) sevgi adından imtina edib, doğrudan (əsl) bilik olardı”³.

* * *

Aristotel “Poetika” əsərində poeziyanın gerçək olmalı olanlardan (arzu olunanlardan), tarixin isə keçmişdə olub bitənlərdən bəhs etdiyini əsas tutaraq poeziyanı fəlsəfəyə daha yaxın hesab

² Morris Kline, Mathematics. The Loss of Certainty. Oxford University, Press, 1980 və ya М.Клайн Математика. Утрата Определенности. “Наука”, Москва, 1984; стр.372

³ Гегель. Сочинения, т.I-XIV. М.-Л., 1929-1959; см. т.IV, стр. 3

edir, poeziyanı tarixdən üstün tuturdu. Tarix ayrı-ayrı konkret hadisələri öyrənir, poeziya isə universaldır və genişdir. Poeziya insan təbiətini açan fəlsəfədir.

İbn Xəldun tarixi elmə çevirmək üçün onu fəlsəfə ilə bağlamağın zəruriliyini irəli sürür. Tarixçilər sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və fiziki şərtlərə (yəni, ətraf mühitin hadisələrə təsirinə) fikir ver-sələr, fəlsəfi ümumiləşmələr aparsalar, bu halda tarix kökü fəlsəfədə olan elmə çevrilir. Belə tarix elmə xas olan cəhətlərə malikdir: 1) öz mövzusu var - bu, insan cəmiyyətləridir; 2) tarixi hadisələrdən doğan öz məsələləri var; 3) hadisələrin mahiyyətini, daxili mənasını tapmaqdan ibarət öz qayəsi var.

Tarixdə səbəbiyyəti Weber ehtimallarla ifadə edir. Məsələn, tam planlamaya əsaslanan iqtisadi sistem çox böyük ehtimalla müəyyən tip siyasi təşkilata gətirəcək. Hər bir səbəbiyyət əlaqəsi ayrı-ayrılıqda natamamdır, müəyyən ehtimalı olan əlaqədir. Bu baxımdan, bütöv cəmiyyət hər hansı bir

R. Bacon

R. Descartes

ünsürlə, iqtisadi, siyasi, və ya dini ünsürlə şərtləndirilə, şərtə bağlana bilməz.⁴

R. Bacon (1214-1294) elm dedikdə təbiəti sorğu-suala tutmaqdan bəhs edirdi. Tarixçi də keçmiş, daha doğrusu, keçmişin təbiətini sorğu-suala tutmaqla məşğuldur. R. Bacon bilikləri poeziya, tarix və fəlsəfəyə bölür, **R. Descartes** (1596-1650) onlara ilahiyyəti əlavə etdi. R. Descartes'a görə poeziya anadangəlmə qabiliyyətdir, fitri istedaddır. İlahiyat inamdan asılıdır. Tarix, maraqlı olsa da, həqiqətə iddia edə bilməz, çünki onun təsvir etdiyi hadisələr heç vaxt təsvir edilən kimi olmayıb. Ona görə tarix ciddi bilik sahəsi deyil (yəni, elm deyil, sənətdir). Üstəlik, tarix bugünkü fikrimiz, hərəkətimiz üçün heç nə vermir. Tarixçi səyahətçidir, öz evindən (yəni öz zamanından) kənar-da olduğu üçün qərbdir.

Bir çox tarixçi və filosoflar tarixin gerçəkliyi təhrif etməsini tarixin elm deyil, sənət olduğunun

açıq sübutu kimi qəbul edirlər. **Vilhelm von Humboldt**'a (1767-1835) görə tarixi təsvir bədii təsvirə bənzər şəkildə təbiəti təqlid etməkdir (yamsılamaqdır). Tarixçi də rəssam kimi yalnız təhrif olunmuş şəkildə yaradır.⁵

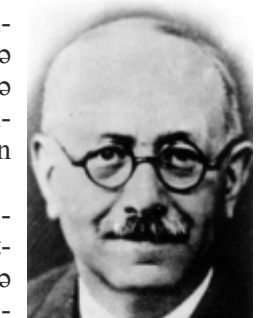
Vilhelm von Humboldt

Benedetto Croce (1866-1952) tarixə incəsənətin gözü ilə baxır. Sənət/incəsənət intuisiyaya əsaslanır və fərdi olanın canlandırılması, meydana çıxarılması, bərpasıdır (isbata ehtiyacı yoxdur). Tarix də belədir, yəni tarix də sənətdir, sadəcə, bu halda əlavə olaraq, tarixçi bərpa etdiyini həqiqət sayır, olmuş gerçəkliyin bərpası hesab edir, yəni sübuta ehtiyac duyur. Başqa sözlə, tarix fərdi olanı, gerçəkliyin mənzərəsi hesab ediləni qiymətləndirir, bu bərdə fikir söyləyir... Tarix incəsənətdən fərqli olaraq gerçək olanla olmayanı bir-birindən ayırır (ayırmaqdır). Əsl tarix mühakimə və hökm anlayışları üzərində qurulur, yəni onun içində fəlsəfə var. Fəlsəfə tarixin metodologiyasıdır.

Benedetto Croce

Marc Bloch (1886-1944) elmin təhlil və təsnifatla, tarixin isə əsasən təsvir və hekayəçiliklə məşğul olduğunu açıq şəkildə ortaya qoydu. Tarixçinin işi əsasən doğru olanı, yalan olanı və ehtimalı olanı müəyyən etməkdən ibarətdir. Tarix tək xəyalımızı qidalandırmır, o, həmçinin insanlıq hekayəsini başa düşməyə kömək edir.

Marc Bloch

Tarixçi yazıçıdan fərqli olaraq yazdıqlarının həqiqi olduğunu iddia edir, buna çalışır. Lakin tarixdə heç bir nəticə mükəmməl deyil, tam deyil. Yeni sənədlər, qazıntılar, yeni tarixçi bu mənzərəni tamamlamağa və ya daha dolu etməyə çalışır.

Tarix xüsusi hallardan bəhs etsə də, bu xüsusiyyətinin içində ümumiləşmələr etmək mümkündür, tarixi elm edən də elə bu ümumiləşmələrdir.⁶

⁴ Раймон Арон. Этапы развития социологической мысли. Москва, Прогресс, 1993, с. 508-509. Və ya : Raymond Aron. Les etapes de la pensee sociologique. Editions Gallimard, Paris, 1967

⁵ Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. Прогресс, Москва, 1985, с. 296-299

⁶ Раймон Арон, с. 510

* * *

Fəlsəfi baxımdan **pozitivizm** 19-cu əsrdə fəlsəfənin təbiət elmlərindən yararlanması, ona bağlı olması idi (orta əsrlərdə isə fəlsəfə teologiyadan yararlanır və müəyyən mənada, ona qulluq edirdi). **Auguste Comte**'nin (1798-1857) ortaya atdığı pozitivist prinsiplərə görə faktlar toplanmalı, diqqətlə öyrənilməli, kəmiyyət analizinə və məntiqə əsaslanaraq qanunlar yaradılmalı və ya kəşf olunmalıdır; bu isə, öz növbəsində hadisələri izah etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verəcək. Bu məqsədlə tarixi tədqiqatlar cəbhəsində böyük qaynaqlara üz tutuldu, külli miqdarda faktlar toplanıldı. Lakin filosoflar içində belə tarixin (faktlar yığımının) elm olmadığını söyləyənlər də əmələ gəldi.

Auguste Comte

Pozitivistlərin hücumu əks-hücumla "tarixin muxtariyyəti" fikrinə gətirib çıxardı. Collingwood tarixdə təbiətşünaslığa bənzər metod və sxemlərin, geniş ümumiləşmələrin əleyhinə idi, bu, sanki tarixin muxtariyyətini əlindən alırdı. Onun fikrincə, pozitivistlər tarixi təbiətə tabe edildilər: "Hegel tarixi təbiətşünaslıqdan azad etməyi məqsəd elan etmişdi, Marks tarixi yenidən, xüsusi şəkildə təbiətşünaslığa qayıtdı"⁷. Lakin muxtariyyət uğrunda mübarizə, siyasi və etnik separatizm məsələlərində olduğu kimi, ən azı nəzəri baxımdan, tarixi qonşu sahələrdən bir qədər təcrid etmək ehtimalı yarada bilər.

Darvinin təkamül nəzəriyyəsi ("On the Origin of Species", 1859; "Növlərin mənşəyi") təbii seçimi, prosesini önə çıxardı, tarixi inkişafın, təkamülün həm elmdə, həm cəmiyyətdə əsas olması fikrini formalaşdırdı. Təkamül nəzəriyyəsinə tarix və cəmiyyətə tətbiq etməklə irqçilik, kolonializm və imperializmi əsaslandırmağa çalışan cərəyanlar da meydana çıxdı (Sosial Darwinizm). Digər tərəfdən, təkamül ilə tərəqqinin qarışdırılması təhlükəsi əmələ gəldi (Collingwood).

"Bəşəriyyətin aşağıdan yuxarıya (ibtidailikdən, vəhşilikdən mədəniyyətə) təkamülü" prinsipini qəbul etmək tarixi tərəqqini etiraf etməyə doğru aparır. Elm və texnologiyanın böyük inkişafını sosial tərəqqinin nümayişi kimi qəbul

etmək buna ən populyar misaldır.

Kapitalizmi inqilabla yox edib sosializm qurmaq tərəqqi deyil, hərçənd ki, bəzi problemlər bu halda öz həllini tez tapır. Kapitalizmin mühüm cəhətlərini saxlamaqla yeni formalar tapılsa, bəlkə müəyyən tərəqqidən söhbət etmək olar?! Çində sosializmə xas olan dövlət nəzarətini saxlamaqla, birpartiyalı sistemlə kapitalist münasibətlərinə keçid yenilikdir, bu, söz qəribə görünməsə, tərəqqi olmağa namizəddir.

Belə bir tezis də irəli sürülə bilər: tarixdə təbiətdən fərqli olaraq qanunlar deyil, müəyyən qanunauyğunluqlar ola bilər. V.İ. Lenin, mümkündür ki, siyasi məqsədlər naminə, tarixi qanunlar məsələsində ehtiyatlı tərpənmişdi: "İnqilaba aid olan və istisna tanımayan tarixi qanunlar varmı? Cavab belə ola bilər: yox, bu cür qanunlar yoxdur. Belə qanunlar ancaq tipik (səciyyəvi) olanı nəzərdə tutur, hansını ki, Marks bir dəfə orta, normal, tipik kapitalizm mənasında "ideal" adlandırmışdı"⁸.

* * *

Suallar verib cavab almağa çalışmaq (Roger Bacon), analiz (hissələrə ayırma) və məntiqlə qaydaya salma (R. Descartes) – bunlar təbiətşünaslığın metodologiyasına daxildir. Tarix elmi (elmi tarix!) də belə deyilmi(?). Fərq - əldə edilən biliklərin obyektiv gerçəklik olub-olmaması məsələsindədir.

Tarixi bəlkə də elmə yaxın sənət və ya elmi sənət kimi səciyyələndirmək olar; tarix şahmat kimi həm elmdir, həm sənət/incəsənət. Sənəd və dəlilləri yığıb arada boş qalan yerləri (fikri, hadisəni) müəyyən elmi yollarla tapmaq, doldurmaq lazım gəlir. Homer, Nizami, Mövlanə Cəlaləddin, Füzuli, Shakespeare olduğu kimi qalır və öyrənilirlər. Klassik tarixçilərin onlarla oxşarlığı və fərqi nədir? Herodotus, İbn Battuta, Karamzin kimilər indi də müəyyən dərəcədə oxunur və şərh olunurlar (sənət!), lakin onlar (onların təsvir etdikləri hadisələr) dəqiqləşdirilir, yəni dəqiqləşdirilərək, dəyişilmiş şəkildə təsdiq edilir və ya sadəcə təkzib edilir, bir çox hallarda fragmentə çevrilirlər (təbiət və təcrübi elmlərə oxşar şəkildə!).

(davam edəcək)

⁷ Р. Дж. Коллингвуд. Идея истории. Автобиография. "Наука", Москва, 1980; с. 121

⁸ В. И. Ленин "Пролетарская революция и ренегат Каутский", в Полн. Собр. Соч., т 37, с. 246